

KUR'ÂN-I KERÎM'DE PEYGAMBERLERİN PUTPERESTLİKLE MÜCADELE METODU*

Cumhur DEMİREL**

Özet:

Kur'ân-ı Kerîm'in putperestlikle mücadelesinde peygamberlerden Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İlyas ve Hz. Muhammed'in isimleri geçmektedir. Bu peygamberler putlara ve putçuluğa karşı kararlı bir şekilde tavır almışlardır. Bu uğurda çok büyük mücadeleler vermişler ve insanlara ibadetin sadece Allah'a yapılması gerektiğini anlatmayı en mühim gaye edinmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, peygamber, putperestlik

The Method of Prophets About Struggle Against Paganism in the Holy Quran

Abstract:

In the struggle of the Qur'an against paganism, the names of the prophets Noah, Abraham, Moses, Elijah and Mohammad are mentioned. These prophets took an unwavering stand against the idols and paganism. They struggled hard for the sake of this aim and recognized it as their most important aim to explain people that only God deserves worship.

Keywords: Qur'an, prophet, paganism.

Giriş

Kâinatı yaratan ve idare eden yüce varlığın ulûhiyetine ortak tanıma anlamında kullanılan bir terim olan "şirk"¹, tevhit dini olan İslâm'a aykırı bir yaklaşımdır. Bu kavramın temelinde mahlûkattan bazılarına şahsiyet ve üstünlük atfetme, Allah'tan bağımsız olduklarına inanma düşüncesi yatmaktadır.

Kur'ân, Allah'ın varlığı ve birliğini ifade etmenin yanı sıra, hiçbir varlığın O'na ortak koşulmaması, yalnız O'na kulluk edilmesi, ancak O'ndan yardım istenmesi ve O'na sığınılması² gibi hususlara vurguda bulunmaktadır. Peygamberlerin ortak hassasiyeti olmasına rağmen³, insanların zaman zaman tevhit inancından saparak şirke yöneldiklerinden bahsetmektedir. Bu sapkınlık bazen bir insanı yüceltme, onu yüce yaratıcıya eş tutma⁴ şeklinde tezahür edebildiği gibi, bazen de insanın dışındaki akıl sahibi varlıkların⁵ veya cansız varlıkların yüceltilmesi⁶ şeklinde ortaya çıkabilmektedir.

*Bu makale *Kur'ân-ı Kerîm'de Üstünlük Olgusu (Erzurum 2015)* adlı doktora tezimizin 141-162. sayfalarının ilavelerle yeniden düzenlenmesi suretiyle kaleme alınmıştır.

** Dr., İstanbul/Kartal Cezaevi Vaizi. cumhurdemirel@hotmail.com

¹ Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", *DİA*, I-XLIV, T.D.V. Yayınları İstanbul 2010, XXXIX, 194.

² Ra'd 13/36; Kehf 18/110; Cin 72/20.

³ Fatiha 1/5; A'râf 7/65; Hûd 11/84, 61; Ra'd 13/36; Müminûn: 23/23.

⁴ Tevbe 9/30, 31.

⁵ Sâffât 37/149-158.

⁶ Zümer 39/43.

Şirk, insanın değerini düşüren, Allah'ın onun için takdir ettiği şerefli mevkiden mahrum olmasına sebep olan, ağır bir günah olması hasebiyle, Allah'ın tövbe edilmediği takdirde asla affetmeyeceği bir günahdır.⁷ Bu ağır günahı yüklenen kişiye "müşrik" denir.⁸

Kur'ân-ı Kerim'in birçok âyetinde müşriklerin Allah inancına sahip oldukları, Onu, her şeyin yaratıcısı olarak kabul ettikleri ifade edilmektedir.⁹ Muhtelif âyetlerde ise onların ahirete inanmadıklarından bahsedilmektedir.¹⁰ Peygamberlerin, inanç esaslarından biri olan bu hususu kendilerine her fırsatta hatırlatması, müminlere yapmış oldukları zulümlerle öne çıkan bazı müşriklerin¹¹ daha da hırçınlaşmaları neticesini vermiştir.¹² Muhtemelen, tuttıkları yolun yanlış olduğuna dair şüpheleri de olan bu problemlı karakterlerin eksiklikten tamliğe geçmek için ileriye atılmış bir adım olduğunu düşündükleri bu nevi davranışları¹³, psikolojide bir savunma mekanizması olan "bastırma" kavramıyla, yani bir ihtiyaçtan kaynaklanan sıkıntıyla baş edebilmek için onu düşünmeme veya inkâr etme fiillerinden herhangi birini yapma eğilimiyle açıklanmaktadır.¹⁴

İnsanı gerginliğe ve akabinde şiddete sevk eden bir diğer etken ise kıskançlıktır.¹⁵ Müşriklerin bir takım beklentilerinin karşılıksız kalması¹⁶ yeni dine mensup fertlerden toplumsal statüsü alt seviyede olanların onlar tarafından taciz edilmesine ve şiddet görmesine sebep olmuştur.

Müşriklerin "Allah" tasavvuru yeryüzünden ve kullarından oldukça uzak bir âleme çekilen, kullarının kendisine ulaşmasını güçleştiren ilahi bir konumu ifade etmekte olup, onlar böylesi bir ilahi mercii ile kulluk ilişkisi kurulmasının birtakım unsurların yardımını ve aracılığını gerektirdiğine inanmışlardır. Dolayısıyla müşrikler, ilahi mercii ile temas kurma sürecinde ihdas ettikleri aracı unsurlar çerçevesinde kapsamlı bir putperestlik geleneği inşa etmişlerdir.¹⁷ Dini bağlanışta müşahhas alandan mücerrede, manevi ve müteâl olana doğru yükselmek; yani bir aşkınlaştırma olması gerekirken, aşkınlığı nesnelere indirgemişler, hatta nesneyle sınırlamışlar¹⁸ birçok varlığa, kendilerini Allah'a yaklaştıracığı ve ahirette şefaate edeceği düşüncesiyle ilahlık atfetmişlerdir.¹⁹ Kur'ân, müşrikleri bu yanlış inanıştan döndürmek için birçok ikazda bulunmuş, bunu yaparken de onlara Allah'ın kendilerine bahsettiği nimetleri hatırlatmıştır.²⁰

Kur'ân-ı Kerim'in Mekki âyetlerinde "Rab" ifadesinin²¹, Medeni âyetlerinde ise "Allah" kavramının²² öne çıkarılmış olması da, müşriklere Allah'ın nimetlerinin hatırlatılarak şirki terk etmelerinin sağlanmasına yönelik bir üsluptur. Zira müşrikler "rubûbiyet"²³ yani yaratmanın Allah'a ait olduğuna inanıyorlardı. Kur'ân, ilk muhatapları olan müşrik Arapların tanıdıkları ve ikrar ettikleri, Allah'ın "rubûbiyet" sıfatına vurguda bulunarak, üzerlerinde hiç hakkı olmayan

⁷ Nisâ 4/48.

⁸ Ebü'l-Fazl İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab* I-XVIII, (2. Baskı), Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997, VII, 100.

⁹ Ankebût 29/ 61, 63; Lokmân 31/ 25; Zuhuruf 43/87.

¹⁰ Ankebût 29/19-21;Yâsîn 36/78

¹¹ Mustafa Fayda, "Bilâl-i Habeşî", *DİA*, I-XLIV, T.D.V. Yayınlarıİstanbul 1992, VI, 152.

¹² İbn-i Cerîret-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1984, XII, 30, 31.

¹³ Alfred Adler, *Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji*, (çev. Halis Özgü). Hayat Yayınları, İstanbul, 2002, s. 24.

¹⁴ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 94.

¹⁵ İsmail Doğan, *Sosyoloji, Kavramlar ve Sorunlar*, (1. Baskı), Sistem Yayıncılık, İstanbul 2000,423.

¹⁶ Zuhuruf 43/31.

¹⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, sayı 1(Ocak-Haziran 2014), s. 47.

¹⁸ Sadık Kılıç, "Kutsalın Tezahürü ve Kur'ân'da Taş Kavram Alanı", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 1(2001), s. 10.

¹⁹ Zümer 39/3, 38, 43.

²⁰ Neml 27/63, 64.

²¹ Necm 53/32; Müzzemmil 73/8; Müddessir 74/3; Alak 96/1; Kevser 108/2.

²² Bakara 2/19; Nisâ 4/11; Enfâl 8/1; Ra'd 13/2.

²³ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005, s. 49.

hayali şeyleri bırakmaları, Allah'a yönelmeleri hususunda onların vicdanlarına hitap ederek²⁴ şirke mücadele etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de İsmi Geçen Putlar ve İnsanları Puta Tapmaya Sevk Eden Sebepler

Kur'ân-ı Kerîm muhtelif şekillerdeki putları²⁵ genel anlamda "esnâm"²⁶, "evsân"²⁷ ve "temâsîl"²⁸ kelimeleri ile ifade etmektedir. İçlerinden bir kısmı Kur'ân'da özel isimleriyle zikredilmiştir. Lât, Uzzâ, Menât²⁹, Ved, Suva, Yağus, Yeuk, Nesr³⁰ ve Ba'l³¹ adları verilen bu putların keyfiyetleri hakkında bilgiler içeren birçok kitap neşredilmiştir.³² Çalışmamızda istifade ettiğimiz, Hişâm b. Muhammed İbn-i Kelbî'ye ait *Kitâbü'l-Esnâm* isimli eser bu konuya ilgi duyanların müracaat edebileceği en eski ve en kapsamlı kaynaklardandır. Bu konunun ele alındığı bir diğer eser ise peygamberlerin putperestlerle mücadelesini konu alan ve İlyas Bıyık tarafından kaleme alınan *Putperestliğin tarihi Seyri*³³ adlı çalışmadır.

İnsanları sözü edilen putlara tapmaya sevk eden sebeplerden biri yaşanan toplumsal şartlardır. Edindikleri etkin rollerle önderlik konumunda bulunan bazı insanların kitleler tarafından putlaştırılması sık sık rastlanan sosyolojik bir realitedir. Tapınılan putların genelde insan suretinde olmaları bu tezi desteklemektedir. Bu durumun sahip oldukları bir takım siyasi, dini, ekonomik vb. ayrıcalıklar nedeniyle kendilerine bir takım payeler uydurarak sıradan insanlardan daha üstün özelliklere sahip oldukları görüntüsünü verenlerin başlattıkları bir süreçte geliştiğini söylemek mümkündür. Bir başka ihtimal ise, bu durumun, içinde yaşadıkları toplumun genel yapısına nispetle daha erdemli özelliklere sâhip olan insanlara, özellikle de ölümlerinden sonra, toplumsal bilinç tarafından verilen manevi statülerin zamanla abartılmasıyla oluşmuş olmasıdır.³⁴ Kur'ân'da putperestlere nispet edilen "*Babalarımızı onlara tapar bulduk*"³⁵ ifadesi putperestliğin toplumda yaygınlaşmasının her iki ihtimâlde de bir süreç neticesinde gerçekleştiğini, tefekküre değil, taklide dayandığını göstermektedir.

Toplumsal faktörün dışında, fertleri putperestliğe sevk eden başka amiller de mevcuttur. Onları putlara bu derece bağlı kılan sebeplerden biri de, kutsallığına inandıkları bazı beldelere ve mekânlara duydukları derin saygıdır. Bu saygı, onları söz konusu beldelerden ve mekânlardan her uzaklaştıklarında yanlarına kendilerine orayı hatırlatacak ve tapınma ihtiyaçlarını karşılayacakları nesnelere almaya sevk etmiştir.³⁶ Bir başka sebep ise muhtelif dönemlerde bazı insanların bütün evrene hükmeden, aşkın, mahiyetçe mahrem, bütün varlık evrelerinde kendisinden haber ve işaretler gönderen, çağrılar yapan, dilemesi ve sözü bulunan, daima varoluşla birlikte mevcut olan bir Yaratıcıya adanma cesaretini göze alamamış olmalarıdır.³⁷ İlahi vahyin bildirilerinden uzaklaşmış bu insanlar zor anlarında korku ve sıkıntılarını giderecek yüce bir varlığa duydukları ihtiyacı gidermek için çeşitli varlıklara

²⁴ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, Nil Yayınları, İzmir 1988, 91.

²⁵ Hişâm b. Muhammed İbn Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, (Çev. Beyzâ Düşüngen), Pınar Yayınları İstanbul 2003, s. 57.

²⁶ İbrâhim 14/35; En'âm 76/4; Şuarâ 26/71; Enbiyâ 21/57.

²⁷ Hac 22/30; Ankebût 29/17, 25.

²⁸ Enbiyâ 21/52.

²⁹ Necm 53/19, 20.

³⁰ Nûh 71/21-23.

³¹ Sâffât 37/123-126.

³² İbn Kelbî s. 47, 48, 69.

³³ İlyas Bıyık, *Putperestliğin Tarihi Seyri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, 1-224.

³⁴ Orhan Atalay, "Câhiliyye Döneminde Putlar ve Putçuluk, Vahyin Nüzûl Zemininin Aydınlatılmasına Bir Katkı", *İslâmî İlimler Dergisi*, Sayı 1 (2010), s. 104.

³⁵ Enbiyâ 21/53.

³⁶ Mehmet Ali Kapar, "Asr-ı Saadet'te Yayınları Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", ed. Vecdi Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* I-IV, Beyan Yayınları, İstanbul 1994. II, 316.

³⁷ Kılıç, "Kutsalın Tezâhürü ve Kur'ân'da Taş Kavram Alanı", s. 23.

tapmışlar ve onları görsel hale getirerek bir takım putlar icat etmişlerdir.³⁸ Özellikle de zor dönemlerde ortaya çıkan korkular bağlanma ihtiyacını da birlikte getirmiş, sınırlı bir varlık olması hasebiyle her istediğini gerçekleştirmekten aciz olan insan, güçsüzlük ve çaresizlik psikolojisiyle, kendisine güven verecek çeşitli varlıklara yönelmiştir.³⁹ Bu durumun bazı insanların soyut bir varlığı idrakten âciz olmalarıyla açıklanması Kur'ânî perspektiften bakıldığında gerçeği yansıtmaktan uzaktır. İsrâiloğullarının "Ey Musa! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız" şeklindeki talepleri cezalandırılmalarına sebep olmuştur.⁴⁰ Müminlerin duyu organları ile idrak edemedikleri varlıklara yaklaşımını ortaya koyan "Onlar gayba inanırlar" ⁴¹ ifadesi insanda var olan soyut varlıkları idrak kapasitesine işaret etmektedir. Bu durum putperestliğin asıl sebebinin toplumsal faktörlerde, insan bünyesinde ve onun tabiatında aranmasından ziyade, insan iradesinin yanlış tercihinde aranmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.⁴²

Kur'ân'ın Putperestlikle Mücadelede İsmi Zikrettiği Peygamberler ve Mücadele Metotları

Peygamberler putlara ve putçuluğa karşı kararlı bir şekilde tavır almışlardır. Bu uğurda çok büyük mücadeleler vermişler, ibadetin sadece Allah'a yapılmasını en mühim gâye edinmişlerdir.

Kur'ân-ı Kerim'in putperestlikle mücadelesinde Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İlyas ve Hz. Muhammed öne çıkmaktadır. Hz. İsa'ya hitaben "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara beni ve annemi Allah'tan başka iki tanrı olarak benimseyin dedin?"⁴³ buyrulmuş olması putperestlik temayülünün onun kavmi içerisinde de mevcut olduğuna işaret etmektedir. Onun mücadelesini çalışmamız kapsamına dâhil etmeyişimizin sebebi ise tarihi kaynakların Hıristiyanların ibadet mahallerine kutsal olduğuna inandıkları nesnelere yerleştirmelerinin onun semaya yükseltilişinden sonraki dönemlerde vuku bulduğunu haber veriyor olmasıdır.⁴⁴ İçlerinden dördü "ulu'l-azm" olan⁴⁵ bu peygamberlerden Hz. İbrahim'in, gönderildiği toplumdaki putlara meydan okuyuş kıssası özel bir konuma sahiptir. Zira bu, Kur'ân'da, bir peygamberin fiziksel olarak putları kırdığı tek kıssadır. Diğer peygamberler de Allah'a ibadet etmeleri için önderlik ederlerken halklarını putlara ibadet etmekten vazgeçirmeye çalışırlar. Fakat Kur'ân, Hz. İbrahim dışında hiçbir peygamberin onları gerçekten yok edecek derecede putlara karşı düşmanca bir tutum sergilediğini kıssa etmemiştir. Hz. İbrahim'in bu tavrı İslamiyet'in tasvirlerine nasıl baktığına ve put kırma konusunda bir müeyyide getirip getirmeyeceği tartışmasına Kur'ân referanslı yegâne bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁶ Konunun tarihsel argümanlarla desteklenmesi aşamasında ise Mekke'nin fethi esnasında Hz. Muhammed'in putları kırdığına dair rivayetler⁴⁷ devreye girmektedir.

1. Hz. Nuh

Putperestlikle mücadelelenin ilk örneği Hz. Nuh ile kavmi arasında yaşanmıştır. İnsanlar Hz. Nuh'a kadar tevhit inancına sadık kalmış, putperestlik ilk defa onun kavmiyle ortaya

³⁸ Rasim Adasal, *Yeryüzü Tanrıları, Liderler, Komutanlar ve Kahramanlar Psikolojisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul 1979, s.61.

³⁹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, (2. Baskı), Aksiseda Matbaası, Samsun 2000, s. 68.

⁴⁰ Bakara 2/55.

⁴¹ Bakara 2/3.

⁴² Hasan Tahsin Feyizli, "Kur'ân Perspektifinden Put Edinme ve Putlaş(tır)ma Psikolojisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21 (2015), s. 291.

⁴³ Mâide 5/116.

⁴⁴ Mahmut H. Şakiroğlu, "Haç", *DİA*, I-XLIV, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 524.

⁴⁵ Ahkâf 46/35; Ahzâb 33/7; Şûrâ 42/13; Nesefî Mahmûd, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil* I-III, (1. Baskı), Dâru'l-Kalem, Beyrut 1989, XIII, 56.

⁴⁶ Younus Mirza, "Bir İkon Kırıcı Olarak Hz. İbrahim: Kur'ân Tefsirleriyle Putların Tahribinin Anlaşılması", *çev. Mustafa Kurul, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17(2006), s. 178.

⁴⁷ Said Ramazan Bûtî, *Fikhu's-Sire*, (10. Baskı), (Çev. : Ali Nar, Orhan Aktepe), Gonca Yayınevi, İstanbul 1992, s. 400.

çıkıştır.⁴⁸O dönemdeki putperestler Allah'a inanmakla birlikte ona yakınlaşmak amacıyla Meleklerle, onları göremedikleri için onların heykelleri olarak niteledikleri yıldızlara, yıldızlar gece görünüp gündüz görünmediği için de onları temsilen putlara tapınmışlardır.⁴⁹ Bazı rivayetlerde ise bu putların daha önce kavimleri içerisinde yaşamış ve sevilen kişilerin ölümlerinden sonra yapılan heykelleri olduğundan ve nesil uzadıkça yapılış amaçlarının unutulup ilah edinilerek tapınıldıklarından bahsedilmektedir.⁵⁰ Bazı tarihi kaynaklarda ise putperestliğin Hz. Âdem'in vefatından sonra toplum içerisinde başarılarıyla öne çıkan şahısların suretlerinin yapılarak onlara secde edilmesi şeklinde ortaya çıktığı rivayeti yer almaktadır.⁵¹ Hz. Âdem'in vefatından yüz küsur sene sonra dünyaya gelen Hz. Nuh⁵² onları Allah'a ibadete çağırması için peygamber olarak görevlendirilmiştir.⁵³

Hz. Nuh'un ismiyle müsemma olan sûrenin ilk âyetinde geçen "*Nuh'u kavmine gönderdir*"⁵⁴ ifadesinden onun bütün insanlara değil, yalnızca kendi kavmine gönderildiği anlaşılmaktadır. Bütün insanlara gönderilmiş olmak ise Hz. Muhammed'e (s.a.s.) ait bir özelliktir.⁵⁵ Nuh (a.s.) malum surede geçen "*Allah'a kulluk edin; ondan sakının ve bana itaat edin ki Allah günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir süreye kadar ertelesin; doğrusu Allah'ın belirttiği süre gelince artık o ertelenmez; keşke bilseniz!*"⁵⁶ sözüyle kavmine üç şey emretmiş ve bunlara mukabil iki şey vaat etmiştir. Onlardan Allah'a ibadet etmelerini, ondan korkmalarını ve kendisine itaat etmelerini istemiş, bu üç şeyle mükellef tutunca da "*günahlarınızı bağışlasın!*" ifadesiyle ahiret zararlarının ortadan kaldırılacağını, "*sizi belli bir süreye kadar ertelesin!*" ifadesiyle de dünyevi zararların onlardan giderileceğini bunun da ömürlerini mümkün olan en uzun bir biçimde uzatmak suretiyle olacağını vaat etmiştir.⁵⁷

Nuh (a.s.), kavmini gece gündüz Allah'ın dinine davet etmiş fakat bu davet onların azgınlıklarını daha çok artırmıştır.⁵⁸ Bu süreçte onlara açık ve gizli davette bulunmuş⁵⁹, Allah'ın kendileri üzerindeki nimetlerini hatırlatarak⁶⁰ onları vicdan muhasebesine teşvik etmiştir. Hz. Nuh'un "*Malı, çocuğu kendisine sadece zarar getiren kimseye uydular*"⁶¹ şeklindeki şikâyeti kendisinden sonraki birçok peygamber gibi onun da halkının ileri gelenlerinin direnişiyile karşılaştığını göstermektedir.⁶² Bu direniş son ana kadar sürmüş, kavminin çoğu putperestlikten vazgeçmemiştir:

"*Ve dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yeğûs'tan, Ye'ûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!*"⁶³

Rivâyetler Hz. Nuh'a iman edenlerin sayısının yarısı kadın yarısı erkek olmak üzere seksen civarında olduğu yolundadır.⁶⁴Uzun süren mücadelesine rağmen kavminden birçok kişinin putperestlikten vazgeçmediğini gören Hz. Nuh, onların cezalandırması için Allah'a dua etmiştir.⁶⁵ Duası kabul edilmiş ve inkârcıların suda boğularak helâk olacakları bildirilmiş ve

⁴⁸ Ömer Faruk Harman, "Nûh", *DİA* I-XLIV, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 226.

⁴⁹ Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târihi*-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I, 54, 55.

⁵⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, , *Hak Dini Kur'an Dil-i-X*, Zehrâveyn Yayınevi, İstanbul ty. VIII, 356.

⁵¹ Mutahhar bin Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târih* I-VI , Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy. ty. III, 16.

⁵² Ebu'l-Fidâ İsmail İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* I-XXI, (1. Baskı), Dâr'u Hicr, yy. 1997, I, 237.

⁵³ Makdisî, III, 16.

⁵⁴ Nûh 71/1.

⁵⁵ Yazır, VIII, 348.

⁵⁶ Nûh 71/3, 4.

⁵⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğaybi*-XXXII, (1. Baskı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981, XXX, 134.

⁵⁸ Nûh 71/5, 6.

⁵⁹ Nûh 71/8, 9.

⁶⁰ Nûh 71/14-17.

⁶¹ Nûh 71/21.

⁶² Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu* I-V, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006, V, 467.

⁶³ Nûh 71/23.

⁶⁴ Makdisî, III, 16.

⁶⁵ Nûh 71/26, 27.

kendisinden, bir gemi inşa etmesi istenmiştir.⁶⁶Muhatapları tarafından ciddiye alınmayan ve kendisiyle alay edilen Hz. Nuh, almış olduğu ilâhî emir doğrultusunda gemiyi yapmış ve bu gemi vesilesiyle, inananlarla beraber tufandan korunmuştur. İnkârcılar ise inatlarının dünyevî bedelini dağlar gibi yükselen dalgalar arasında helâk olarak ödemişlerdir.⁶⁷

Kur'ân-ı Kerîm'in Nuh (a.s.) kıssasını bu derece teferruatlı anlatması onun kavmiyle aynı şirk çeşidini benimsemiş olan Mekke müşriklerine bir uyarı mahiyetinde olup, onlara putperestliği terk etmemeleri durumunda Nuh kavminin akıbetine benzer bir sonun kendileri için de kaçınılmaz olduğunu ihsas ettirmeye yöneliktir.⁶⁸

2. Hz. İbrahim

Hz. İbrahim, Kur'ân-ı Kerîm'de putları kırdığı haber verilen tek peygamber olmasının yanında, babasıyla olan diyaloglarına çokça yer verilmesi bakımından da müstesna bir peygamberdir. Babalarıyla münasebetleri yeryüzünde tevhit davasını ve adâleti beraberce hâkim kılma gayesine matuf olan birçok peygamberin⁶⁹ aksine, onun, babası Âzer'le kurduğu diyaloglar, putperest olan babasını tevhide yönlendirme hedefine yöneliktir.⁷⁰Hz. İbrahim sözünün başında "babacığım" diye hitap etmiş, babası müşrik olmasına, kendisine karşı son derece kaba ve tehditkâr ifadeler kullanmasına rağmen ona karşı saygıda kusur etmemiştir. Âyetlerdeki ifadeler, küçüğün de büyüğe öğüt verebileceğini, din konusunda insanları doğru yola iletecek gerçek bilginin ilâhî vahiy olduğunu göstermekte olup Allah'ın emrine aykırı olmasına rağmen şeytanın emrine itaat etmek de "ona tapma" olarak değerlendirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm akla, hakikate ve ahlâka aykırı olan her türlü hareketi şeytanî olarak ve şeytanî saiklere teslimiyet yönünde ortaya konan her bilinçli eylemi de "şeytana tapma" olarak nitelemektedir.⁷¹ Hz. İbrahim'in nezâket dolu davetine babasının cevabı oldukça serttir.⁷² Nazik üslubuna rağmen kaba ve sert bir mukabeleye maruz kalan Hz. İbrahim, babasının sözleri karşısında metanetini ve yapıcı yaklaşımını korumuş, ona, başışlanması için dua edeceği vaadinde bulunmuştur.⁷³

Hz. İbrahim'in babası için dua edeceği yönündeki vaadi, babasının inkârcı olarak öleceğini ve Allah düşmanı olduğunu öğrenmeden önce vuku bulmuştur. Bu durumu öğrendikten sonra onun için dua etmekten vazgeçmiştir.⁷⁴ Tevbe Sûresi'nin yüz on üç ve yüz on dördüncü âyetlerinde, Cehennemlik oldukları anlaşıldıktan sonra, akraba bile olsalar, puta tapanlar için mağfiret dilemenin ne Peygamber'e ne de müminlere yaraşmayacağı, Hz. İbrahim'in, babası için mağfiret dilemesinin, sadece ona verdiği bir sözden ötürü olduğu beyan edilmektedir. Bir başka sûrede ise⁷⁵ Hz. İbrahim'e ve O'nun safında yer alanlara ait bazı davranışlardan bahsedilerek bu davranışların müminlere, uymaları gereken güzel bir örnek teşkil ettiği ifade edilmiş fakat Hz. İbrahim'in "*senin için rabbimden mağfiret dileyeceğim*" sözü, "güzel bir örnek..." ifadesinden istisna edilmiştir:⁷⁶

Hz. İbrahim'in, risâletin ve evlat olmanın gereğini yerine getirmesine rağmen inkârlarında direnen babasına ve kavmine yönelik bir sonraki hitabında kullandığı ifadeler, babasının ve kavminin iman edecekleri yönündeki beklentisinin devam ettiğini göstermekte olup, onları, içerisinde buldukları sapkınlığın mantıksızlığı hususunda tefekküre yönlendirme gayesine yöneliktir:

⁶⁶ Hûd 11/36, 37.

⁶⁷ Hûd 11/38-48.

⁶⁸ Ebû Hayyân el-Endülüsî, *Bahru'l-Muhîr* I-VIII, (1. Baskı), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, VIII, 332.

⁶⁹ Sâffât 37/100-105; Yûsuf 12/4-6; Enbiyâ 21/78, 79.

⁷⁰ En'âm 6/74; Meryem 19/41, 45; Enbiyâ 21/52-54.

⁷¹ Karaman ve diğerleri, III, 602.

⁷² Meryem 19/46.

⁷³ Meryem 19/47.

⁷⁴ Taberî, VII, 41.

⁷⁵ Mümtehine60/4.

⁷⁶ Râzî, XXI, 230.

"Sizi Allah'tan başka taptıklarınızla bırakıp çekilir, Rabbime yalvarırım. Rabbime yalvarışında mahrum kalmayacağımı umarım."⁷⁷

Bu sözler aynı zamanda, sapkın kavmin putlara dua etmek suretiyle içine düştükleri bedbahtlığa yönelik bir tarizi içermektedir.⁷⁸ Zira Hz. İbrahim, o âna kadar kavmini ikna etmek için, onlara birçok aklî delil sunmuş olmasına rağmen, kavmi hakikati kabul etmekten imtina etmişlerdir.

M. Ö. 2100'lerde yaşadığı kabul edilen ve Allah'ın birliği esasına dayalı "haniflik" adlı dinî geleneğin önderi olarak bilinen Hz. İbrahim'in mensubu bulunduğu Keldânîler'in dinleri Sâbîlik olup, putlara tapma sebepleri, onların ay, güneş ve yıldızları sembolize ettiğine inanıyor olmalarıdır.⁷⁹ En'âm sûresinin 75-79. âyetlerinde, Hz İbrahim'in, kavmini akli deliller kullanarak bu yanlış inanıştan vazgeçirme ve İslâm'a davet ediş metodu şöyle anlatılmaktadır:

"Böylece biz İbrahim'e Allah'ın göklerde ve yerde tesis ettiği düzenin ne muhteşem bir düzen olduğunu da gösterdik ki, kesin inananlardan olsun. Gecenin karanlığı onu kaplayınca, bir yıldız gördü: "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da: "Ben batanları sevmem" dedi. Ay'ı doğarken gördü: "Rabbim budur" dedi. O da batınca: "Yemin ederim ki, Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapıklığa düşen topluluklardan olurum" dedi. Güneş'i doğarken görünce: "Rabbim budur bu hepsinden büyük" dedi. O da batınca dedi ki: "Ey kavmim! Ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden uzağım". "Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben asla Allah'a (c.c.) ortak koşanlardan değilim"

Bu âyetler Hz. İbrahim'in, yaptığı aklî istidlâli sadece rasyonel zemine oturtmakla yetinmediğini, onun tutarlılık arayışında akıl ve duygular arasında bir irtibat bulunduğunu hissettirmektedir. "Ben batanları sevmem" ifadesinde görüldüğü üzere rasyonel bir yol takip etmesine rağmen duygusal bir sonuca varmış olması, insanın duyguları ve düşünceleri arasında tutarlılık aradığını ileri süren kuramlarla uyum arz etmektedir.⁸⁰

Hz. İbrahim'in bu âyetlerde zikrolunan makamının tefekkür makamı mı olduğu, yoksa kavmiyle münakaşa hâlinde olup tebliğ için mi böyle bir metot benimsediği hususunda farklı görüşler vardır.⁸¹ Birçok müfessir, kanaatimiz doğrultusunda, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bunun, Hz İbrahim'in, kavmini akli deliller kullanarak İslâm'a davet ediş metodu olduğunu ifade etmektedir.

Bu görüşü savunan müfessirlerden biri olan Yazır, bu âyetlerde geçen ifadelerin benimseme olmayıp hasmı susturmaya yönelik olduğunu, özellikle batma ve doğmaya dikkat çeken Hz. İbrahim'in, adı geçen gök cisimlerinin batmalarından dolayı, onların yerine putları koyanların sapıklıklarına ve çelişkilerine işaret ettiğini, zira batmalarından dolayı asıllarının yeterli olmadığını teslim ettikleri halde, onların insanlarca yapılmış heykellerine saygı göstermenin büyük bir çelişki olduğunu belirtmektedir.⁸²

Mevdûdî ise, "Eğer Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi" âyetine istinaden, İbrahim'in (a.s.) daha önce gerçeği bildiğini, dolayısıyla doğru yol üzere olduğunu söylemektedir.⁸³

Diğer bir müfessir İbn Âşûr ise, ileride zikredeceğimiz, Taberî'nin İbn İshak'a dayandırdığı rivayette belirtilenin aksine, 78. âyette geçen "Ey kavmim! Ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden uzağım" ifadesine ve bu âyetlerde Hz. İbrahim'e isnat edilen "kâle" fiilinin muhatabı gerektiriyor olmasına binâen, onun bu gözlemi tek başına yapmadığını, yanında kavminden bir grup insanın da bulunduğunu söyleyerek⁸⁴ bu sözlerin bir münakaşa esnasında sarf edilmiş olduğuna işaret etmiştir.

⁷⁷ Meryem 19/48.

⁷⁸ Râzî, XXI, 230.

⁷⁹ Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu*, II, 430.

⁸⁰ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 177.

⁸¹ Ebu'l-Fidâ İsmail İbni Kesîr, *Fusûsu'l-Enbiyâ*, (1. Baskı), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1992, s. 147.

⁸² Yazır, III, 453.

⁸³ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, (Çev. Muhammed Hân Kayanî, Yusuf Karaca, Nazif Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünak, Hamdi Aktaş), İnsan Yayınları, İstanbul 1990, I, 493.

⁸⁴ Tâhir İbn-i Âşûr, , *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984, VI-VII, 319.

Hız. İbrahim'in, kavmini tefekküre sevk edişinin anlatıldığı Enbiyâ sûresinin 62 ve 63. âyetlerinde buna benzer bir metodun kullanılmış olması da, adı geçen müfessirlerin bu konudaki çıkarımlarının doğruluğunu teyit etmektedir. Müfessirleri bu doğrultuda görüş belirtmeye sevk eden diğer sebepler ise şunlardır:

1. Malum kıssa Hz. İbrahim'in babasına yönelttiği uyarı ile başlamaktadır.⁸⁵ Yani onun tevhit üzere olduğu en başta vurgulanmaktadır.
2. Her ne kadar "*Rabbim budur*" sözü, zahiren kişisel bir değerlendirmeye delalet ediyor gözükse de, işin hakikati düşünüldüğünde, daha büyük olan Ay'ın ve Güneş'in varlığından önceden haberdar olan Hz. İbrahim'in, bu bilgisine rağmen, yıldız bakıp "*Rabbim budur*" demesi makul gözükmemektedir.
3. Güneş için, "*bu hepsinden büyük*" demeden önce, Ay'ın batışını müteakip, "*Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapıklığa düşen topluluklardan olurum*" demesi, Hz. İbrahim'in, Güneş için söylediği "*Rabbim budur*" sözünden önce de Rabbini tanıdığını göstermektedir.
4. Kıssanın sonunda, bu bilgilerin "kavmine karşı" kullanılmak üzere Hz. İbrahim'e verilmiş bir delil olduğunun ifade edilmesi⁸⁶, hadisenin tefekkür amaçlı bir gözlem olmadığına işaret etmektedir.⁸⁷

Âyetlerde zikrolunan makamın tefekkür makamı olduğu görüşüne sahip müfessirlerden Seyyid Kutub, Hz. İbrahim'in yaşadığı bu tecrübenin fitrî iman noktasından bilinçli iman noktasına uzanan bir yolculuk olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu hâdise cereyan ettiği esnada Hz. İbrahim henüz idrakiyle, kavrama yeteneğiyle ilâhını bulmamış olmasına rağmen, onun bozulmamış fitratı, kavminin kullukta bulunduğu putların ilâh olabileceklerini reddetmiştir.⁸⁸

Taberî'nin tefsirinde yer verdiği, İbn-i Abbas ve İbn-i İshak'tan rivayet edilen bir görüşe göre ise Hz. İbrahim, Nemrut'un, erkek çocukları katletmesi sebebiyle bir mağarada saklanıp büyüdükten sonra dışarı çıkınca, mezkûr gök cisimlerini görmüş ve onları Rabbi zannederek gerçekten onlara tapmış, geçici olduklarını görünce de ilah olmaya layık olmadıklarını anlamış ve hakiki mabûd olan Allah'ı idrak ederek O'na iman ettiğini beyan etmiştir. Hz. İbrahim'in bu sözleri bir münakaşa esnasında sarf ettiğini söyleyen âlimler ise bir peygamberin böyle bir duruma düşmesi halinde müşriklerle eşit duruma düşeceğini, dolayısıyla Allah'ın, böyle bir insanı Peygamber yapmasının mümkün olmayacağını söyleyerek İbn-i Abbas ve İbn-i İshak'tan yapılan bu rivayeti reddetmişlerdir.⁸⁹

Hız. İbrahim'in mesajı yalnızca puta tapıcılığın köküne darbe vurmakla kalmamış, kraliyet hanedanına tapınma ve bu hanedanın egemenliğinin yanı sıra, din adamlarıyla soyluların sosyal, ekonomik ve siyasal statülerini ve tüm ülkenin kolektif hayatını da karşısına almıştır. Dolayısıyla çağrısının kabulü kapsamlı değişiklikler gerektirmekte, geçerli sosyal modelin bırakılıp, tevhit temeli üzerinde yeniden kuruluşunu öngörmektedir. Bu sebeple Hz. İbrahim'in mesajı karşısında halk, soylular din-adamları sınıfı ve Nemrut hep birlikte onu susturmak için ayaklanmıştır. Bunun sonucunda da Kur'an'da anlatılan keskin kavga patlak vermiş⁹⁰, muhatapları olan müşrikler, Hz. İbrahim'in hayatına kastetmişlerdir.⁹¹

⁸⁵ En'âm 6/74.

⁸⁶ En'âm 6/83.

⁸⁷ Zekeriyâ Pak, "Hz. İbrahim Yıldız, Ay ve Güneşi Rab Edindi mi? En'âm 74-83'teki İbrahim Kıssasına Tarihî Gerçeklik Açısından Bir Bakış" *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 14 (2003), s. 65.

⁸⁸ Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, (11. Baskı), Dâru's-Şurûk, Kâhire 1985, II, 1139, 1140.

⁸⁹ Taberî, V, 248-250.

⁹⁰ Mevdûdî, s. 495.

⁹¹ Enbiyâ 21/52-70.

H. İbrahim'in "Bu tapınıp durduğunuz heykeller nedir?" sorusuna putperest kavmi, "Atalarımızı bunlara tapar bulduk" diye cevap vermek suretiyle düşünceye değil taklide dayandıklarını itiraf etmişlerdir.⁹² İbrahim (a.s) onlara, "Andolsun, siz de atalarınız da, apaçık bir sapıklık içindedir" demekle bâtılın, kendisine tutunanların çok olması sebebiyle hakka dönüşmeyeceğini beyan etmiştir. Kavmi, bu sözden bir kurtuluş ve kaçış yolu bulamamış ve H. İbrahim'in inanç ve kararlılığının kuvvetli olduğunu görüp, kendileri sayıca çok oldukları ve uzun zamandan beri böyle bir inancı taşıdıkları için, H. İbrahim'in bu yadırgamasını kabullenememişler ve ona, "Sen bize gerçeği mi getirdin yoksa şaka mı ediyorsun?" demişlerdir. Onlar bu sözleriyle, H. İbrahim'in, kendilerini yadırgamasını ve bu hususta ciddi olmasını uzak ve muhâl bir şey gibi gördüklerini zannettirmeye çalışmışlardır. Bu sebeple bu noktada H. İbrahim tevhidi izah etmeye geçmiş⁹³, Rablerinin, göklerin ve yerin Rabbi ve yaratıcısı olan Allah olduğunu söylemek suretiyle sapkınlıklarını yüzlerine vurmasının akabinde, tapındıkları putları parçalayacağını söylemiştir.

Rivayete göre H. İbrahim, kavminin, âdetleri üzere bir bayram günü bayram yerine gittikleri esnada, putlarını kıracağına dair bu sözünü yerine getirmiştir. Kavmi onu da bayram yerine götürmek istemelerine rağmen O, "Ben hastayım."⁹⁴ diyerek geride kalmış ve putları parçalamıştır.⁹⁵ Kavminin sorusu üzerine H. İbrahim'in "Belki onu şu büyükleri yapmıştır, konuşabiliyorlarsa onlara sorun" cevabı tariz kabilindedir. Tarizli ifadeler ise yalan söylemekten kurtarıcı bir yoldur. Yani "kendilerine sorun, eğer konuşabilirlerse doğruyu söyleyeceklerdir. Eğer konuşamazlarsa bu işi o yapmamıştır" demektir. Bu ifadenin kapsamı içerisinde bu işi yapanın kendisi olduğunu itiraf etmek de vardır. O, bu sözleri kendi aleyhine anlam çıkacak şekilde ifadelendirmiştir.⁹⁶ Putperestler, "Sen bunların konuşmadığını pekâlâ biliyorsun" demekle kendilerinin de tanrıların da acizliğini itiraf etmişlerdir. Bu cevap İbrahim'e, onların inançlarının ne kadar anlamsız ve saçma olduğunu yüzlerine vurma fırsatı vermiştir. Ancak taassuplarından dolayı bu eleştiriye tahammül edemeyen putperestler İbrahim'i yakmaya karar vermişler, böylece tanrıların onları koruması gerekirken, onlar tanrıların koruma derdine düşmüşlerdir. Rivayete göre H. İbrahim'i yakmak için kavmi büyük bir ateş yakıp onu mancınıklarla ateşe fırlatmalarına rağmen, Allah'ın bir mucizesi olarak ateş onu yakmamıştır.⁹⁷ Putperestlerin bu fiilleri onların artık herhangi bir delil ileri süremeyecek hale geldiklerini itiraf ettikleri anlamına gelmektedir. Rivayetler, onlara H. İbrahim'i ateşe atma fikrini verenin Nemrut olduğunu göstermektedir.⁹⁸ H. İbrahim'i ateşe attıklarında Allah'ın ateşi soğutarak onu ölümden kurtarması, H. İbrahim'in halkına olduğu kadar tüm yaratılmışlara da Allah'ın, kullarının yanında olacağına ve onlara zarar vermeye çalışanlardan koruyacağına dair bir işareti olmuştur.⁹⁹

3. H. Musa

Putperestlerle ilgili Kur'ân'da yer alan kıssalarda dikkat çeken nokta, hangi kavim veya hangi put olursa olsun, genel olarak ve mutlak anlamda putperestliğin batıl, temelsiz ve yok olmaya mahkûm bir şey olmakla beraber yine de bazı cahilleri çeken ve aldatan yanlarının bulunduğudur.¹⁰⁰ Bedenlere sirayet eden mikroplar misali putperestlik de ruhlara sirayet eden

⁹² Karaman, ve diğerleri, *Kur'ân Yolu*, III, 686.

⁹³ Râzî, XXII, 181.

⁹⁴ Sâffât 37/89.

⁹⁵ Taberî, X, 37, 38.

⁹⁶ Muhammed Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (2. Baskı), Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996, XI-XII, 318.

⁹⁷ Karaman ve diğerleri, *Kur'ân Yolu*, III, 687.

⁹⁸ Kurtubî, XI-XII, 321.

⁹⁹ Mirza, s. 180, 181.

¹⁰⁰ Yazır, IV, 126.

bulaşıcı bir hastalıktır. Ancak bu mikropların ruhlara sirayet edebilmesi için orada mikrobu almaya elverişli bir zemin olmalıdır. Putlara meyledenlerin karakterleri de kararsız, azimsiz ve zayıftır. Bununla beraber yüreklerinde bir katılık, hakka karşı bir duyarsızlık yer almaktadır.¹⁰¹ Söz konusu kararsız, azimsiz ve zayıf karakter tüm putperestlerin ortak niteliği olmakla beraber, Hz. Musa'nın davetinin muhatapları olan İsrâiloğullarında daha baskın bir şekilde kendini göstermektedir:

"İsrailoğullarını denizden geçirdik, orada kendilerine mahsus birtakım putlara tapan bir kavme rastladılar. Bunun üzerine: Ey Musa! Onların tanrıları olduğu gibi, sen de bizim için bir tanrı yap! dediler. Musa: Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz, dedi."¹⁰²

İsrailoğulları'nın denizi geçişinden sonraki durumunu canlandıran bu sahnede, sağlıklı bir çizgi izlemeye karşı gelmiş sapık bir milletin karakteri gözler önüne serilmektedir. Henüz Firavun ve onun destekçileri tarafından uğradıkları zilletin ve Peygamberleri ve liderleri olan Hz. Musa'nın, âlemlerin Rabbi olan tek Allah adına, onları kurtarmasının üzerinden çok zaman geçmemesine rağmen, onlar daha denizi geçer geçmez putperest bir topluluğa rastlamışlar, putperest ibadetlerinde kendinden geçen bu topluluk onları etkilemiş ve Peygamberlerinden kendileri için ibadet edecekleri bir put yapmasını istemişlerdir.¹⁰³ Hz. Musa'nın "*Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz*" ikazına rağmen onun ardından milleti, ziyet takımlarından buzağı heykeli şeklinde bir put yaparak onu tanrı edinmişlerdir. Bu putu diğer putperest kavimlerin putlarından ayıran şey, onun canlı bir varlıkmiş gibi bir takım sesler çıkarıyor olmasıdır.¹⁰⁴ İsrailoğullarının Kiptilerden ödünç takılar alarak süslandıkları bir bayramları bulunmakta olup Allah, Kiptileri denizde boğunca, bu takılar İsrailoğullarının elinde kalmıştır. İçlerinden Samirî adlı kişi bu takıları toplamış ve onlardan bir buzağı heykeli yapmıştır. Söz konusu putun canlı bir varlıkmiş gibi ses çıkarma vasfına dâir farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden birine göre, Samirî, Cebrail'in atının ayağının bastığı yerden bir avuç toprak almış ve bunu o buzağı heykelinin içindeki boşluğa bırakmıştır. Heykelden bir defa olmak üzere bir böğürtü çıkmasının üzerine Samirî: "İşte bu, sizin ve Musa'nın ilâhıdır!" demiştir. Bir başka görüş ise Samirî'nin bu heykeli, içi boş olarak yaptığı ve boşluğuna, belli şekillerde içi boş kamışlar yerleştirdiği, heykeli de rüzgârın esme yönüne göre yerleştirdiği, rüzgâr, o kamışlara girdikçe onlardan, bir buzağının böğürmesine benzeyen bir ses çıktığı şeklindedir. Samirî'nin içi boş olarak yaptığı bu heykelin yerleştirdiği yerin altına, hiç kimsenin fark edemeyeceği şekilde, buzağının içine üfleyecek bir adam yerleştirdiği de söylenmiştir.¹⁰⁵

Kur'ân-ı Kerîm İsrailoğullarının bu sapkınlıklarının akabinde yaşadıkları pişmanlığı ve Hz. Mûsâ'nın bu hâdiseyi öğrendiğinde gösterdiği tepkiyi kısaca ettiği âyetlerde¹⁰⁶ onun "*İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi helak edecek misin?*" şeklindeki yakarışına da yer vermiştir. Bu ifadeden İsrâiloğullarından buzağıya tapmayan kimselerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Hz. Musa'nın, onların söz konusu kötülüğü önlemek için yeterince çaba harcamadıklarını düşünerek Cenabı Hakk'a böyle bir yakarıшта bulunmuş olması muhtemeldir.¹⁰⁷ Bu âyetler somut olana tapma eğilimine sahip olduklarına dair birçok örnek bulunan İsrailoğulları'nın¹⁰⁸ bir kısmının Allah'ı açıkça görme¹⁰⁹ şeklindeki talepleri neticesinde

¹⁰¹ Kutub, fi Zilâli'l-Kur'ân, III, 1366.

¹⁰² A'râf 7/138.

¹⁰³ Kutub, fi Zilâli'l-Kur'ân, III, 1365.

¹⁰⁴ A'râf 7/148.

¹⁰⁵ Râzî, XV, 6, 7.

¹⁰⁶ A'râf 7/148-155.

¹⁰⁷ Karaman ve diğerleri, Kur'ân Yolu, II, 599.

¹⁰⁸ Nevzat Tarhan, İnanç Psikolojisi, (5. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 202.

¹⁰⁹ Bakara 2/55.

putperestliğe meyletmelerinin, bu zümre için son nokta olduğunu göstermesi hasebiyle de önem arz etmektedir. Allah (c.c.), onların, kendisine ortak koşmalarını bağışlamamıştır. Zira Allah'a ortak koşmak büyük bir iftiradır.¹¹⁰

4. Hz. İlyas

İsrailoğullarının kararsızlıklarının ve zayıf karakterlerinin neticesi olan putlara meyletme fiilleri onlara gönderilen Hz. İlyas'ın peygamberliği döneminde yeniden ortaya çıkmış olup, Hz. Musa'dan sonra kendilerine gönderilen tüm peygamberler gibi, Tevrat'tan unuttukları kısımları onlara hatırlatan bu peygamberin¹¹¹, Hz. Musa'nın kardeşi Hz. Harun'un soyundan geldiği hususunda ittifak vardır.¹¹²Putperestlerle mücadele eden diğer peygamberlerin kavimleri gibi Hz. İlyas'ın kavmi de ikiye ayrılmış, bir kısmı tevhidi benimserken¹¹³ diğer kısmı ise "Ba'l" isimli puta tapmıştır:

*"Doğrusu İlyas da peygamberlerdendir. Kavmine: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Mükemmel yaratıcı olan, sizin de Rabbiniz, önceki babalarınızın da Rabbi bulunan Allah'ı bırakıp da Ba'l putuna mı taparsınız?" demişti. Bunun üzerine İlyas'ı yalanladılar. Onun için onların hepsi cehenneme atılacaklardır. Ancak Allah'ın ihlâslı kulları müstesna."*¹¹⁴

Günümüzde Şam'ın bir kasabası olan "Ba'lebekke"¹¹⁵ isimli beldeye peygamber olarak gönderilen İlyas (a.s.), kavmi tarafından yalanlanmış, öldürülmek istenmiştir.¹¹⁶ Küfür ve zulümde ısrar etmeleri üzerine onlar aleyhine duada bulunmuş ve kavmi üç yıl boyunca kuraklığa maruz kalmışlardır. Davarların ve kuşların helak olduğu, ağaçların kuruduğu bu süre zarfında İlyas (a.s.) bir mağarada gizlenmiş, uygun şartlar oluşunca da tebliğine devam etmiştir.¹¹⁷

Hz. İlyas'ın ve putperestlik adı verilen bu şirk çeşidine mensup insanlarla mücadele eden diğer peygamberlerin muhataplarıyla aralarında geçen diyaloglara bakılarak denilebilir ki, Allah'ı şanına yaraşır biçimde tanıyamamaları¹¹⁸ O'nun yarattığı bazı varlıkları O'na tercih etmeleri müşriklerin putperestliğe meyletmelerinin en önemli sebebinin teşkil etmektedir.¹¹⁹Görüldüğü üzere, ameli yalnızca Allah'a has kılan müminler azaptan istisna edilmişlerdir. Zira ihlâs, Allah'ı hakkıyla tanımanın neticesinde ulaşılan bir keyfiyettir. Putperestlikle mücadele eden Peygamberlerin ümmetleri içerisinde bu keyfiyete sahip olan fertlerin, putperestlerin kötü akibetinden beri olmaları ise, Allah'ın mümin kullarının yanında olduğu¹²⁰ yönündeki vadinin her dönemi kapsayıcı olduğunu göstermekte ve inananların gönüllerine su serpmektedir.

5. Hz. Muhammed

Kur'an-ı Kerim Hz. İbrahim'in putperestlerle mücadelesini teferruatlı olarak işlemiştir. Bunun sebebi bu kıssanın genelde tüm insanlığa yönelik mesajlar içeriyor olmasıdır. Özeldense bu kıssa, putperest olan babası ve kavmi tarafından vatanından sürülen Hz. İbrahim gibi, putperest olan yakın akrabaları ve kavmi tarafından vatanından hicrete zorlanan Hz. Muhammed'e bir teselli ve Hz. İbrahim'i dîni liderleri olarak kabul eden ve onun soyundan

¹¹⁰ Nisâ 4/48.

¹¹¹ Taberî, XII, 91, 92.

¹¹² Râzî, XXVI, 161.

¹¹³ Taberî, XII, 93.

¹¹⁴ Sâffât 37/123-126.

¹¹⁵ Yazır, VI, 447.

¹¹⁶ İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 272, 273.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, I, 162.

¹¹⁸ En'âm 6/91.

¹¹⁹ Ahmet Güç, "Putperestlik", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 368.

¹²⁰ Enfâl 8/19.

gelmele iftihar eden Mekkeli putperestlere¹²¹yönelik bir uyarıdır.¹²² Malum kıssa ile putperest Araplara, Hz. İbrahim'e nispet edilmek ile övünmenin, onun yolu izlenmedikçe, putlara ibadet bırakılmadıkça hiçbir anlam taşımayacağı bildirilmektedir.¹²³

Hz. Muhammed ile Hz. İbrahim arasındaki irtibatı Kâbe cihetinden de ele almak mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de, Kâbe'nin banisinin Hz. İbrahim'le oğlu Hz. İsmail olduğu beyan edilmiştir.¹²⁴ Bu kutsal mekân zamanla putperestlerin suiistimaline maruz kalmış, içi dışı yüzlerce putla doldurulmuştur. O bölgede zuhur eden bir peygamberin en önemli görevi Kâbe ve civarındaki putları yıkmak, putperestlik ananelerini ilga etmek ve orayı Hz. İbrahim devrindeki tevhit kimliğine büründürmek olacağı için, Hz. Muhammed'in çabaları da bu amaca yönelik olmuştur.¹²⁵ Hz. Muhammed bu amaca ulaşmak için o bölgenin, dolayısıyla da putperestlerin gelenek ve nizamlarından istifade etmiş, bir müşrik olan Ebû Tâlib'in himayesinde yaşamıştır. Tâif dönüşünde diğer bir müşrik olan Adiy b. Mut'im'in himâyesini isteyerek Mekke'ye onun himâyesinde girmiştir.¹²⁶

Hz. İbrahim'le Hz. Muhammed arasında çocukluk ve gençliklerindeki çevre faktörü itibariyle de benzerlik vardır. Her ikisi de katı putperest çevrede yetişmelerine rağmen ehl-i tevhit olarak kalmayı başarmışlar, putlara ve putperestlere boyun eğmemişlerdir. Hz. Muhammed yaklaşık on üç yıl boyunca Mekke'de putperestlerle mücadele etmiş, Mekke şartlarında putperest zihniyeti bütünüyle çökertmek ve çevreyi İslam zihniyetiyle ülfet ettirmek mümkün olmayınca, bu amacı gerçekleştirecek bir ortamı yakalamak gayesiyle Medine'ye hicret etmiştir. Dolayısıyla Hicret'in, yeterli gücü elde ettikten sonra Mekke'yi fethedip Kâbe'yi putlardan arındırmak gibi kutsal bir amaç için yapıldığını söylemek mümkündür. Bu sebeple, Resulullah'ın hicretten sonraki her faaliyetinde bu hedefe yönelik bir gayret hissedilmektedir. Nitekim Hendek savaşında Kureyş müşriklerinin askerî gücünün zayıflatılmasının akabinde umre için Mekke'ye yönelinmesindeki sebeplerin özünü, Kâbe'yi Hz. İbrahim devrindeki tevhit hüviyetine kavuşturma arzusunu ahabın şuuruna naksetme teşkil etmektedir. Kâbe'nin o yıl değil de bir yıl sonra ziyaret edilmesiyle bu gaye tahakkuk etmiştir. Yapılan musâleha ile Kureyşli müşriklerin Hayber Yahudileri ile bağlantıları koparılmış; ortaya çıkan fırsat değerlendirilerek öncelikle Hayber Yahudilerinin siyasi hâkimiyetlerine son verilmiş, müteakiben Mekke fethedilerek Kâbe ve çevresindeki putlar kırılmış¹²⁷, asıl maksat hâsıl olmuştur.

Putların kırılmasıyla neticelenen bu süreçte Hz. Muhammed ile putperestler arasında son derece sert diyaloglar yaşanmıştır.¹²⁸ Ataların geleneksel dini ve dünya görüşüne, inançları, değerleri, kültürleri ve hayat tarzına karşı bir tür dini ve toplumsal "*protesto*" şeklinde ortaya çıkan İslâm, Mekke toplumu içerisinde çok şiddetli reaksiyonlarla karşılaşmış olmakla birlikte, kısa zamanda birçok taraftar bulmuştur. Bu yeni daveti ve mensuplarını geleneksel Mekke toplumu açısından tehdit olarak algılamaları Mekkeli putperestleri ve özellikle de onların ileri gelenlerini bu yeni dine ve onun taraftarlarına karşı gösterdikleri tepkiyi giderek önce baskıya,

¹²¹ Mevdûdî, III, 283.

¹²² Meryem 19/41.

¹²³ İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis* I-X, (2. Baskı), Dâr'ul-Garbi'l-İslâmî, Kâhire 2000,III, 163.

¹²⁴ Bakara 2/127.

¹²⁵ Hüseyin Algül, "Hz. İbrahim-Hz. Muhammed İlişkisi", *Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları 1. Hz. İbrahim Sempozyumu*, Şanlıurfa 1997, s. 197, 198.

¹²⁶ Abdurrahman Azzam, *Peygamberimizin Örnek Ahlâkı*, (10. Baskı), çev. Hayreddin Karaman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 103.

¹²⁷ Algül, s. 198, 199.

¹²⁸ Yâsîn 36/78; Taberî, XII, 30, 31.

sonra ablukaya dönüştürmeye sevk etmiştir.¹²⁹ Bir sonraki adımları ise bu yeni dini benimseyen zayıf ve himayesiz insanlara fiziksel şiddet uygulamak olmuştur.¹³⁰ Hz. Muhammed'in kararlılığı karşısında, galip gelme ümidini yitiren putperestler, onunla anlaşmak için bazı tekliflerde bulunmuşlardır. Müşrikler, Hz. Peygamber'e bir yıl Müslümanların onların ilahlarına, kendilerinin de bir yıl onun ilahına tapmaları şeklinde bir teklifte bulununca, Hz. Peygamber susmuş ve bu konuda bir şey söylememiştir. Bu sükût, Hz. Peygamber'in, onların tekliflerini değerlendirdiği anlamına gelmemektedir. Bu tekliflerin bâtıl olduğunu bilen Hz. Peygamber, onlara ne şekilde cevap vereceğini, yani bu işin imkânsızlığına dair akîl deliller getirmek suretiyle mi, yoksa onları bundan kılıçla menetmekle mi yahut da Allah'ın onlara azap indireceğini söylemekle mi cevap vereceğini düşündüğü için sükût etmiştir. Kâfirler ise, bu sükûtu fırsat bilerek, "Muhammed, bizim dinimize meyletti" demişlerdir. Bu hâdise üzerine nazil olan Kâfirûn¹³¹ sûresiyle, Hz. Muhammed'e, müşriklerin bâtıl-asılsız düşüncelerini bertaraf etmek için, onarımda bulunması, hakkı açıkça ilan etmesi emredilmiştir.¹³²

Tevhit ilkesinin sembolü olarak Mekke döneminin ilk yıllarında inen bu sûrede Mekkeli putperestlerin şahsında tüm putperestlere ilân edilmek üzere iman ile şirkin ayrı şeyler olduğu, bu iki inanç sistemi arasında hiçbir benzerlik bulunmadığı, dolayısıyla ikisinin birlikte bulunmasının asla mümkün olamayacağı net bir şekilde ifade edilmiştir.¹³³ Tevhit ve şirkin ayrı birer sistem olduklarında hiç şüphe yoktur. Bunların buluşup birleşmesi mümkün değildir. Tevhit, insanı ortağı olmayan tek Allah'a yöneltir. İnsanların tüm değerlerini ve ölçülerini kendisinden alacağı kaynağı belirler. Bu kaynak Allah'tır. Müminin hayatı bütünüyle bu ilke üzerinde kuruludur. Gizli ve açık hiçbir şirkle karışamaz.¹³⁴ Şirk ise birden fazla kaynağı yüceltme esası üzerine kurulu olması hasebiyle tevhit ile taban tabana zıttır.

Putların kırılmasıyla neticelenen süreçte Hz. Muhammed ile putperestler arasında cereyan ettiği iddia edilen, bazı tefsirlerde İbn-i Abbas ve Saîd b. Cübeyr, gibi meşhur isimlere nispet edilerek yer alan¹³⁵ ve "garânîk hâdisesi" olarak şöhret bulmuş bir rivayet mevcuttur. "Garânîk" kelimesi sözlükte "beyaz su kuşu, kuğu, turna; beyaz tenli genç ve güzel kız" anlamlarına gelen "gurnûk" lafzının çoğuludur. Kureyşli müşrikler putlarının Allah'ın kızları olduğuna inanır ve Kâbe'yi tavaf ederken, "Lât, Uzzâ ve bir diğeri, üçüncüsü olan Menât hürmetine! Çünkü bu üçü ulu kuğulardır ve şüphesiz şefaati umulan varlıklardır" diyerek onları yüksekte uçan kuşlara veya diğer bir anlayışa göre genç ve güzel kızlara benzetirlerdi. Malûm rivayete göre bir gün Hz. Peygamber Kâbe'nin civarında Kureyşliler'le birlikte otururken Necm sûresini okumaya başlamış, "Gördünüz mü o Lât ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât'ı."¹³⁶ âyetlerini okuyunca, şeytan bu âyetlerin devamı gibi "İşte onlar ulu kuğulardır (garânîk); şüphesiz şefaati umulmaktadır" anlamına gelen bir metni Resûlullah'a okutmuş; bu durumdan memnun olan Kureyşliler de sûrenin sonunda onunla birlikte secdeye kapanmışlardır. Zira onlara göre Resûlullah bu sözü söyleyerek onların putlarının Allah katında şefaati yetkisine sâhip olduklarını kabul etmiş, dolayısıyla kendi putperestlik dinlerine onay vermiş olmaktadır. Bu rivayet, İslâmî literatürde bir çok

¹²⁹ Ünver Günay, "Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslâmiyet İlişkileri", *Kutlu Doğum 2002: Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2007, s. 44, 45.

¹³⁰ İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 125.

¹³¹ Kâfirûn 109/1-6.

¹³² Râzî, XXXII, 138.

¹³³ Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu*, V, 704.

¹³⁴ Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'an*, VI, 3992.

¹³⁵ Taberî, X, 188, 189.

¹³⁶ Necm 53/19, 20.

incelemeye konu olmuştur. Özellikle de Hz. Peygamber hakkında kitap yazan bir çok şarkiyatçı tarafından, Kur'ân-ı Kerîm'i tenkit etmek için bir malzeme olarak kullanılmıştır. Bu konuda yapılan bilimsel incelemeler ise bu rivâyetin sağlam olmadığını, bazı sahih hadis kaynaklarında Necm sûresinin nüzulünün ardından müşriklerin secde ettiklerinin belirtilmesinin¹³⁷ise farklı sebeplerle izah edilebileceğini ortaya koymuştur.

Söz konusu rivayet İslâm inançları açısından bakıldığında da, Hz. Muhammed'in peygamberliği süresince izlediği genel tebliğ çizgisi, tevhit konusundaki tavizsiz titizliği ve duyarlılığı, ayrıca vahyi alıp tebliğ etmedeki korunmuşluğu ilkesiyle bağdaştırılmaz bir niteliğe sahiptir.¹³⁸

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in putperestlikle mücadelesinde ismi geçen peygamberlerin çoğunun "ulu'l-azm" olması, putperestlikle mücadelenin sebat ve kararlılık gerektirdiğini ihsas ettirmektedir.

Ortak hassasiyetleri şirki yok edip tevhidi hâkim kılmak olan bu zatlardan Hz Nuh putperestliğin kendi döneminde ortaya çıkmış olması, putperestlerle mücadele müddetinin uzunluğu ve onların cezalandırılmaları için Allah'a dua etmiş olması gibi yönlerle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Hz. İbrahim ise kavmine akli deliller sunarak onları tefekküre davet etme çabasıyla öne çıkmaktadır. Gönderildiği toplumdaki putları kırışının anlatıldığı kıssa, Kur'ân'da bir peygamberin putlara yönelik fiziksel müdahalesini haber veriyor olması bakımından tektir. Söz konusu kıssa babalarıyla münasebetleri yeryüzünde tevhidi beraberce hâkim kılma gayesine matuf olan peygamberlerin aksine Hz. İbrahim'in, babası Âzer'le kurduğu diyalogların, putperest olan babasını tevhide yönlendirme hedefine yönelik olması yönüyle de ayrıcalıklıdır. O, kavmini sürekli akli muhakemeye teşvik ettiği tebliği esnasında babasından son derece kaba ve sert bir mukabele görmüş olmasına rağmen ona karşı müspet tutum sergilemekten vazgeçmemiştir.

Kur'ân'ın kıssa ettiği putperest kavimler içerisinde en istikrarsız karakter Hz. Musa'nın gönderildiği topluma aittir. Tabi oldukları peygamber vesilesiyle mucizevî bir kurtuluş yaşayan bu zümre bir peygamberin davetine uyduktan sonra putlara meyleden tek gürühtür.

Hz. Musa'nın ardından İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden biri olan Hz. İlyas da bu mücadelede ismi zikredilen diğer bir zattır. Kur'ân-ı Kerîm bu peygamberin kavmiyle diyaloguna Sâffât sûresinin 123-126. âyetlerinde yer vermekle iktifa etmiştir.

Peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed, kavmine Allah'a ibadet etmeleri için önderlik ederken bir yandan da onları putlara ibadet etmekten vazgeçirmeye çalışmıştır. Bu süreçte mevcut şartlarda putperest zihniyeti bütünüyle çökertmek ve insanları İslam zihniyetiyle ülfet ettirmek mümkün olmayınca, bu amacı gerçekleştirecek bir ortamı yakalamak gayesiyle hicret etmiş ve bu süreçte her faaliyetinde, maksat hâsıl oluncaya kadar, putperestliği yıkma hedefine yönelik çaba içerisinde olmuştur. Zaman zaman çoksert diyalogların da yaşandığı bu mücadelede putperestlerin uzlaşma tekliflerine daima kapalı olmuş, hakkı açıklamaktan bir an geri durmamıştır.

Bizzat elleriyle yaptıkları cansız varlıklara kutsallık atfeden putperestler, her ne kadar katı ve insafsız olsalar da, zaman zaman peygamberleri vasıtasıyla Allah'ın (c.c.) samimi, vicdana hitap eden ikazlarına muhatap olmuşlardır. Kur'ân'ın, putperestlerin, kendilerini bu batıl inanışa sevk eden, Allah'ı açıkça görme isteği, ataları onlara taparken bulma gibi gerekçelerine yönelik eleştirileri de onları ıslah etme gayesine matuftur. Onlara karşı en sık kullanılan argüman ise akıl olup, âlemdeki mükemmellikler silsilesinin akli bir istidlâl ve samimi bir yöneliş ile takip edilmesi hâlinde, söz konusu sürecin kişiyi ilâhî gerçekliğe ulaştıracağını ifade eden birçok âyet vardır.

¹³⁷ Muhammed b. İsmail el Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, I-XV, Kitâbu't - Tefsir, 53, (1. Baskı), Dâru'l Besâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2011, IX, 785.

¹³⁸ Karaman ve diğerleri, *Kur'ân Yolu*, V, 168, 169.

Kaynakça:

- Adasal, Rasim, *Yeryüzü Tanrıları, Liderler, Komutanlar ve Kahramanlar Psikolojisi*, Minnetoğlu Yayınları İstanbul 1979.
- Adler, Alfred, *Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji*, çev. Halis Özgü, Hayat Yayınları, İstanbul, 2002.
- Algül, Hüseyin, "Hz. İbrahim-Hz. Muhammed İlişkisi", *Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları 1. Hz. İbrahim Sempozyumu*, Şanlıurfa 1997.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- Atalay, Orhan, "Câhiliyye Döneminde Putlar ve Putçuluk, Vahyin Nüzûl Zemininin Aydınlatılmasına Bir Katkı", *İslâmî İlimler Dergisi*, Sayı 1 (2010).
- Azzam, Abdurrahman, *Peygamberimizin Örnek Ahlâkı*, (10. Baskı), çev. Hayreddin Karaman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Bıyık, İlyas, *Putperestliğin Tarihi Seyri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh I-XV*, (1. Baskı), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2011.
- Bûtî, Said Ramazan, *Fıkhu's-Sîre*, (10. Baskı), çev. Ali Nar, Orhan Aktepe, Gonca Yayınevi, İstanbul 1992.
- Doğan, İsmail *Sosyoloji, Kavramlar ve Sorunlar*, (1. Baskı), Sistem Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Endülüsi, EbûHayyân, *Bahru'l-Muhît I-VIII*, (1. Baskı), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Fayda, Mustafa, "Bilâl-i Habeşî", *DİA*, I-XLIV, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1992.
- Feyizli, Hasan Tahsin, "Kur'ân Perspektifinden Put Edinme ve Putlaş(tır)ma Psikolojisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21 (2015).
- Güç, Ahmet, "Putperestlik", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2007.
- Günay, Ünver, "Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslâmiyet İlişkileri", *Kutlu Doğum 2002: Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- Harman, Ömer Faruk, "Nûh", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2007.
- İbn-i Âşûr, Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984.
- İbn-i Kelbî, Hişâm b. Muhammed, *Kitâbü'l-Esnâm*, çev. Beyzâ Düşüngen, Pınar Yayınları , İstanbul 2003.
- İbn-i Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI*, (1. Baskı), Dâr'uHicr, y.y. 1997
..... Fusûsu'l-Enbiyâ, (1. Baskı), Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1992.

İbn-i Manzûr, Ebü'l-Fazl *Lisânü'l-Arab* I-XVIII, (2. Baskı), Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1997.

İbnü'l-Esîr, Ali, *el-Kâmil fi't-Târihi*-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* I-X, (2. Baskı), Dâr'ul-Garbi'l-İslâmî, Kâhire 2000.

Kapar, Mehmet Ali, "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* I-IV, (Editör: Vecdi Akyüz), Beyan Yayınları, İstanbul 1994.

Karaman, Hayreddin ve diğerleri, *Kur'ân Yolu* I-V, D. İ. B. Yayınları, Ankara 2006.

Kılıç, Sadık, "Kutsalın Tezâhürü ve Kur'ân'da Taş Kavram Alanı", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 1 (2001).

Kurtubî, Muhammed, *el-Câmi' liAhkâmi'l-Kur'ân*, (2. Baskı), Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996.

Kutub, Seyyid, *fi Zılâli'l-Kur'ân*, (11. Baskı), Dâru's-Şurûk, Kâhire 1985.

Makdisî, Mutahhar bin Tâhir, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh* I-VI , Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy, ty.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev.Muhammed Hân Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnali, Ali Ünal, Hamdi Aktaş), İnsan Yayınları , İstanbul 1990.

Mirza, Yunus, "Bir İkon Kırıcı Olarak Hz. İbrahim: Kur'ân Tefsirleriyle Putların Tahribinin Anlaşılması", çev. Mustafa Kurul, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 17 (2006).

Nesefî, Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* I-III, (1. Baskı), Dâru'l-Kalem, Beyrut 1989.

Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.

Pak, Zekeriya, "Hz. İbrahim Yıldız, Ay ve Güneşi Rab Edindi mi? En'âm 74-83'teki İbrahim Kıssasına Tarihî Gerçeklik Açısından Bir Bakış" *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 14 (2003).

Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, (2. Baskı), Aksiseda Matbaası, Samsun 2000.

Râzî, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I-XXXII, (1. Baskı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.

Sinanoğlu, Mustafa, "Şirk", *DİA*, T.D.V. Yayınları, İstanbul 2010.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Cahiliye Arap İncancında Putların Yeri", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (Ocak-Haziran 2014).

Şakiroğlu, Mahmut H., "Haç", *DİA*, I-XLIV, T.D.V. Yayınları, İstanbul 1996.

Taberî, İbn-i Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984.

Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, (5. Baskı), Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Ulutürk, Veli, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, Nil Yayınları, İzmir 1988.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Zehrâveyn Yayınevi, İstanbul ty.